

Konstitucija Sebstva kroz Utjelovljenu Praksu: Komparativna Analiza Četiri Diskurzivne Tradicije

Autor: Davor Moravek

Sažetak

Ovaj rad provodi komparativnu filozofsku analizu prirode „sebstva“ ili „sopstva“ rekonceptualizirajući četiri modela – (1) vedantski spektar (Identitet/Dualizam), (2) budističku evoluciju (Proces/Negacija), (3) abrahamski teizam (Odnos) i (4) slobodno zidarstvo (Projekt) – ne kao fiksne „religije“, već kao „diskurzivne tradicije“ (Asad, 1993). Metodološki, rad odbacuje redukcionističke modele Kognitivne Znanosti Religije (CSR) i esencijalizam perenijalizma (King, 1999). Umjesto toga, kao *tertium comparationis* (točku usporedbe) koristi suvremeni ne-redukcionistički okvir „4E/Enaktivizma“ (Varela et al., 1991; Thompson, 2007; Williams, 2024). Analiza pokazuje kako svaka tradicija koristi specifične *utjelovljene prakse* (*enactment*) – bilo da se radi o *Jnani* (fenomenološki uvid), *Vipassani* (neurophenomenološka dekonstrukcija), *Salatu* (utjelovljena predanost) ili *Ritualu* (moralna konstrukcija) – kako bi aktivno *konstituirala* sebstvo koje propisuje. Kroz produbljenu analizu abrahamskih modela, rad identificira sufijski koncept *Baqe* (opstanka nakon *Fane*) (Nasr, 2008) kao sofisticiranu ontologiju koja nudi rješenje za klasičnu dihotomiju: nondualnost kompatibilnu s individualnošću, što rezonira sa suvremenom procesnom filozofijom (Whitehead, 1978).

Abstract

This paper conducts a comparative philosophical analysis of the nature of the "self" by reconceptualizing four models—(1) the Vedantic spectrum (Identity/Dualism), (2) Buddhist evolution (Process/Negation), (3) Abrahamic theism (Relation), and (4) Freemasonry (Project)—not as fixed "religions," but as "discursive traditions" (Asad, 1993). Methodologically, the paper rejects the reductionist models of the Cognitive Science of Religion (CSR) and the essentialism of perennialism (King, 1999). Instead, it employs the contemporary, non-reductionist framework of "4E/Enactivism" (Varela et al., 1991; Thompson, 2007; Williams, 2024) as its *tertium comparationis* (point of comparison). The analysis demonstrates how each tradition uses specific *embodied practices* (*enactment*)—be it *Jnana* (phenomenological insight), *Vipassana* (neurophenomenological deconstruction), *Salat* (embodied devotion), or *Ritual* (moral construction)—to actively *constitute* the self it prescribes. Through a deepened analysis of the Abrahamic models, the paper identifies the Sufi concept of *Baqe* (subsistence after *Fana*) (Nasr, 2008) as a sophisticated ontology that offers a solution to the classic dichotomy: a nonduality compatible with individuality, which resonates with contemporary process philosophy (Whitehead, 1978).

Keywords: Self, Comparative Philosophy, Enactivism, 4E Cognition, Embodied Practice, Discursive Tradition, Asad, Varela, Advaita Vedanta, Buddhism, Anatta, Abrahamic Theism, Sufism, Fana, Baqa, Freemasonry, Perennialism, Process Philosophy

1. Uvod: Od „Religije“ do Utjelovljene Prakse

Pitanje o prirodi „sebstva“ predstavlja jednu od temeljnih zagonetki ljudskog postojanja. Međutim, klasični komparativni pristup koji suprotstavlja monolitni „Istok“ (kao Identitet/Negacija) i „Zapad“ (kao Odnos) više nije održiv.

1.1. Od „Religije“ do „Diskurzivne Tradicije“

Prije nego što nastavimo, moramo priznati da su same kategorije ove analize – „sebstvo“, „filozofija“, pa čak i „religija“ – povijesno konstruirane. Kao što tvrdi Talal Asad (1993; 2003), kategorija „religije“ nije univerzalna datost, već povijesni konstrukt zapadne misli, povezan sa sekularizmom i kolonijalnom moći. Slično tome, Edward Said (1978; 2003) i Richard King (1999) pokazali su kako je znanje o „Istoku“ bilo neraskidivo povezano s imperijalnom dominacijom.

Svjesni ovog ograničenja (Chidester, 1996; MacIntyre, 1991), ovaj rad neće tražiti esencijalističko jedinstvo („Tvrdi perenijalizam“, vidi Odjeljak 6.1). Umjesto usporedbe „religija“ kao fiksnih entiteta, ovaj rad će usporediti četiri *diskurzivne tradicije* (Asad, 1993) – vedantsku, budističku, abrahamsku i masonsku – fokusirajući se na to kako svaka od njih, kroz specifične autoritativne tekstove, institucije i, što je najvažnije, *prakse*, aktivno *konstituira* i *proizvodi* specifičan model sebstva.

1.2. *Tertium Comparationis*: Utjelovljeni Enaktivizam (4E)

Kako usporediti fundamentalno različite tradicije bez nametanja okvira jedne (npr. zapadne) drugima? Ovaj rad kao *tertium comparationis* (točku usporedbe) koristi suvremeni, ne-redukcionistički filozofski okvir poznat kao **4E/Enaktivizam** (Varela et al., 1991; Thompson, 2007; Gallagher, 2013).

Ovaj pristup tvrdi da kognicija (i time sebstvo) nije apstraktni „duh u stroju“, već je:

Utjelovljena (*Embodied*): Ne događa se samo u mozgu, već kroz cijelo tijelo.

Ugrađena (*Embedded*): Aktivno ovisi o okolini u kojoj se nalazi.

Provedena (*Enacted*): Sebstvo i svijet se međusobno *konstituira*ju kroz djelovanje; mi *provodimo* (enact) svijet u kojem živimo (Varela, 1996).

Proširena (*Extended*): Um koristi vanjske alate (poput ritualnih simbola) kao svoj dio.

Ovaj okvir omogućuje nam da pomaknemo fokus s *doktrina* (u što vjeruju?) na *prakse* (što čine?). Umjesto da pitamo „Što je Atman?“, pitamo: „Koju vrstu sebstva *proizvodi* (enacts) praksa *Jnane* ili *Vipassane*?“ (Williams, 2024).

1.3. Rekontekstualizacija Modela 4 (Slobodno Zidarstvo)

Uključivanje Slobodnog Zidarstva (Model 4) više nije „kategorijalna pogreška“, već ključni metodološki potez. Masonerija služi kao savršen primjer (Bentzen, 2015; Mola, 2023):

1. **Moderne diskurzivne tradicije** koja nije „svjetska religija“.
2. **Moralnog konstruktivizma** koji se oslanja na prosvjetiteljski razum (Deizam), a ne na objavu.
3. **Sustava koji primarno koristi *utjelovljeni ritual*** (inicijaciju) za *provođenje* (enactment)

etičke transformacije sebstva.

Ona time pruža ključni kontrast i paralelu ostalim trima modelima.

1.4. Preispitivanje Kognitivne Znanosti Religije (CSR)

Standardni modeli Kognitivne Znanosti Religije (CSR), poput Barrettovog (2004) „Hiperaktivnog detektora agencije“ (HADD), ranije su korišteni za objašnjenje religijske misli. Međutim, novija istraživanja dovode u pitanje empirijsku utemeljenost HADD-a kao temeljnog, automatskog mehanizma, što ograničava njegovu moć objašnjavanja složenih teoloških sustava.

Stoga, ovaj rad zadržava CSR u kritičkom dijalogu: CSR ostaje koristan za objašnjavanje *minimalno konstraintivnih* koncepata (Boyer, 2001), ali je njegov redukcionistički pristup filozofski i empirijski manjkav za objašnjenje složenih *transformativnih praksi*. 4E/Enaktivizam (Varela, 1996; Thompson, 2007) nudi superiorniji, ne-redukcionistički i empirijski utemeljeniji model koji može objasniti *kako* se ta iskustva (poput meditacije ili rituala) aktivno provode, a ne samo pasivno „vjeruju“.

2. Model 1: Hinduizam (Spektar Identiteta i Dualizma)

Hinduistička diskurzivna tradicija nije monolitna. Ona nudi cijeli spektar odgovora na pitanje odnosa *Atmana* (individualnog sebstva) i *Brahmana* (apsolutne stvarnosti).

2.1. Advaita Vedanta (Apsolutni Monizam)

U srcu Advaita Vedante (*Advaita*, „ne-dualizam“), koju je sistematizirao Šankara (Dalal, 2021), leži radikalna tvrdnja: *Atman* je *Brahman*. Šankara uvodi „dvostupanjsku teoriju stvarnosti“ (Dalal, 2021) kako bi pomirio ovaj monizam s iskustvom pluralnosti:

Pāramārthika satya (Apsolutna stvarnost): Samo je *Brahman* stvaran.

Vyāvahārika satya (Pragmatična stvarnost): Unutar *Maye* (iluzije), svijet pluralnosti je pragmatično stvaran (Indich, n.d.).

Teleološki cilj je *Mokša* (oslobođenje) kroz *Jnana* (znanje). U našem enaktivističkom okviru (Odjeljak 1.2), *Jnana* nije puko intelektualno usvajanje doktrine. To je *enaktivni pomak* u percepciji – utjelovljena spoznaja (Shankara, 1978) koja dekonstruira pragmatičnu stvarnost (*Vyavaharika*) i *provodi* (enacts) spoznaju identiteta Atman-Brahman (npr. „Aham Brahmasmi“, *Brihadaranyaka Upanishad*, 1.4.10; Olivelle, 1998).

2.2. Vishishtadvaita (Kvalificirani Monizam)

Kao odgovor Šankari, Ramanuja (11. st.) predlaže *Vishishtadvaitu* ili „kvalificirani monizam“. Ovdje *Atman* nije apsolutno identičan *Brahmanu*, već je njegov neodvojivi dio, poput tijela (*sarira*) u odnosu na dušu (*atma*) (princip *sarira-atma-bhava*). Svijet nije *Maya* (iluzija), već stvarna manifestacija Brahmanovog „tijela“. Oslobođenje nije rastapanje identiteta, već postizanje vječne službe i zajedništva s Bogom, prvenstveno kroz *Bhakti* (predanost). Unutar 4E okvira, *Bhakti* se također promatra kao *enaktivna praksa*: ritualno pjevanje, služenje i kontemplacija o Bogu nisu samo izrazi vjere, već utjelovljene tehnike koje aktivno konstituiraju i provode relacijsko sebstvo u zajedništvu s božanskim.

2.3. Dvaita (Dualizam) i Samkhya (Dualizam)

Na drugom kraju spektra je radikalni dualizam.

Dvaita Vedanta: Madhva (12–13. st.) kategorički odbacuje monizam (Sharma, 2000). Za njega, *Atman* (duša), *Brahman* (Bog/Višnu) i *Jagat* (svijet) su tri vječno različite i stvarne supstance. Oslobođenje je spoznaja te razlike i vječna služba Bogu.

Samkhya-Yoga: Ova škola nudi drugačiji dualizam: onaj između *Purushe* (mnoštva čistih, pasivnih svjesnih sebstava) i *Prakriti* (jedinstvene, aktivne materijalne prirode). Problem nije neznanje o jedinstvu, već pogrešna identifikacija *Purushe* s *Prakriti*. Oslobođenje je *Kaivalya* – izolacija *Purushe* od *Prakriti*. Ključna praksa ovdje je *Yoga*, koja u enaktivističkom smislu predstavlja utjelovljeni protokol (kroz *asanu*, *pranayamu* i meditaciju) dizajniran da *provede* (enact) ovu ontološku izolaciju, umjesto da je samo teorijski spozna.

Ovaj spektar pokazuje da je debata unutar hinduizma (monizam vs. dualizam) daleko složenija od bilo kakve jednostavne „istočnjačke“ pozicije.

Kritički dijalog (CSR vs. 4E): Kognitivna Znanost Religije (CSR) nudi jednostavno objašnjenje za *opstanak* dualističkih modela (Dvaita, Samkhya): oni su kognitivno *intuitivniji* (Shtulman, 2019; Riekk et al., 2013). Naš um je sklon vidjeti agente i supstance. Međutim, CSR *ne uspijeva* objasniti kako netko uopće dolazi do radikalno *kontra-intuitivne* spoznaje monizma (Model 2.1). Upravo tu je potreban 4E/Enaktivistički pristup: *Jnana* nije samo *vjerovanje* u monizam, već složena, utjelovljena *praksa* koja aktivno restrukturira neuro-kognitivni aparat kako bi se *provela* (enact) ta spoznaja (usp. Brewer, 2024).

3. Model 2: Budizam (Evolucija od Negacije do Potencijala)

Budistička diskurzivna tradicija također predstavlja evoluciju u razumijevanju sebstva, koja se kreće od radikalne negacije supstance do afirmacije procesualnog potencijala.

3.1. Negacija Sebstva: *Anatta* kao Procesna Ontologija

Klasični budizam nudi radikalni izazov vedantskom *Atmanu* (supstanci) kroz doktrinu *Anatta* (Pali) – „nesopstvo“ (Sahu, 2024). Analizom, „sebstvo“ se dekonstruira kao puki proces Pet Agregata (*Skandha*) u stalnom toku.

Ovo nije samo filozofska negacija, već *procesna ontologija* koja rezonira sa suvremenom filozofijom (Whitehead, 1978; Segall, 2010). Ne postoji „mislilac“ iza misli; postoji samo proces mišljenja. Doktrina *Anatte* (Hoang, 2019) stoga nije *nihilizam*, već odbacivanje *metafizike supstance* (vidi Odjeljak 6.3).

Kritički dijalog (CSR vs. Enaktivizam): Standardni CSR (Boyer, 2001) objašnjava *Anattu* kao „minimalno kontrainuitivni“ (MCI) koncept, što objašnjava njezinu kulturnu stabilnost i *pamtljivost*. Međutim, ovo ne objašnjava *kako* netko postiže tu spoznaju. Ovdje je ključan *Enaktivizam*: *Sātipatthāna* (meditacija svjesnosti) nije samo „razmišljanje“, već utjelovljeni introspektivni protokol. To je praksa *neurophenomenologije* (Varela, 1996) na djelu: meditant *enaktivno* dekonstruira svoje sebstvo promatrajući ga kao proces, što dovodi do neuroplastičnih promjena (Brewer, 2024) i smanjenja aktivnosti u „Mreži zadanog stanja“ (DMN) (Fox et al., 2014). CSR objašnjava *koncept*; Enaktivizam objašnjava *praksu*.

3.2. Sebstvo kao Praznina i Svijest (Madhyamaka i Yogacara)

Kasnije škole produbile su ovu analizu:

Madhyamaka (Nagarjuna): Proširuje *Anattu* na *Shunyatu* (prazninu). Nije samo „sebstvo“ to koje ne postoji intrinzično, već *svi fenomeni*. Stvarnost je „prazna“ od neovisnog postojanja jer je sve međusobno ovisno (*Pratītyasamutpada*).

Yogacara (Škola „Samo-svijesti“): Premješta fokus na svijest. Uvodi koncept *alaya-vijnana* („svijesti-skladišta“) koja pohranjuje karmička sjemena, i *Manas* (ego-svijest) koja pogrešno tumači *alayu* kao trajno „ja“. Oslobođenje je pročišćenje ove svijesti.

3.3. Potencijal Sebstva (*Tathāgatagarbha* i Tibetanska Debata)

Kako bi se izbjegao nihilizam, škole Mahayane razvile su koncept *Tathāgatagarbha* (Buddha-priroda). Ovo nije „sebstvo“ u hinduističkom smislu, već univerzalni, urođeni potencijal za prosvjetljenje.

O prirodi ovog potencijala vodi se ključna tibetanska debata:

Rangtong („Prazan od sebe“): Slijedeći Madhyamaku, tvrdi da je Buddha-priroda jednostavno praznina same svijesti od intrinzičnog postojanja.

Shentong („Prazan od drugog“): Tvrdi da je Buddha-priroda stvarna, inherentno postojeća, blistava svijest (*Rigpa*), koja je „prazna“ samo od prolaznih, vanjskih nečistoća.

Ova evolucija od *Anatte* (negacije) do *Shentonga* (afirmacije blistave svijesti) pokazuje ogroman filozofski raspon unutar samog budizma.

4. Model 3: Abrahamske tradicije (Odnos)

Treći model definira Dušu (hebrejski: *Nefeš*; grčki: *Psyche*; arapski: *Nafs*) kao stvarni, trajni entitet čija je suština definirana stvaranjem i *odnosom* prema ontološki različitom Stvoritelju (Swinburne, 2012). Ovaj se model ne može promatrati monolitno, već kao spektar *procesualnih* i *relacijskih* antropologija.

4.1. Judaizam: Pet Razine Sebstva

Klasična biblijska antropologija vidi sebstvo kao jedinstvo tijela i duha (*Nefeš Chaya*, Postanak 2:7). Kasnija kabalistička tradicija (npr. Wolfson, 2006; Kaplan, 1990) razvija sofisticiranu *procesualnu* psihologiju, gdje sebstvo nije jedna supstanca, već dinamična ljestvica od pet razina:

1. *Nefeš*: Fizička, animalna životna sila.
2. *Ruach*: Emocionalni i moralni duh.
3. *Nešama*: Intelektualna, duhovna svijest.
4. *Chaya*: „Živost“, nad-svjesno jedinstvo.
5. *Yechida*: „Jedinstvenost“, nedostižna točka potpunog jedinstva s Bogom.

Sebstvo u judaizmu stoga nije statični entitet, već dinamični proces uspinjanja ovim ljestvama kroz praksu (*Mitzvot*) i kontemplaciju (Chabad.org, n.d.).

4.2. Kršćanstvo: Relacijska Ontologija (*Imago Dei*)

Iako je kršćanska misao bila pod utjecajem helenističkog dualizma (Platonov *Psyche*), njezina

temeljna inovacija je *relacijska ontologija*. Sebstvo nije definirano onim *što jest* (kao supstanca), već *u kakvom je odnosu*.

Imago Dei (Slika Božja): Biti stvoren „na sliku Božju“ (Postanak 1:27) u kršćanskoj teologiji (posebno istočnoj) ne znači posjedovati supstancu, već postojati *u zajedništvu* (*Being as Communion*) (Zizioulas, 2006).

Trinitarna paradigma: Kao što je Bog trojstven (Otac, Sin, Duh), sebstvo je fundamentalno *relacijsko*, a ne atomsko.

Kenosis i Theosis: Praksa kršćanskog života je *Kenosis* (samo-pražnjenje, kao što je Krist učinio) kako bi se postigao *Theosis* (zajedništvo ili „pobožanstvenjenje“) – ne postati Bogom u supstanci (kao Advaita), već postići savršeni *odnos* s Njim.

4.3. Islam i Sufizam: Proces *Nafsa* i Nondualnost *Baqe*

Islam nudi najeksplicitniju procesualnu psihologiju sebstva kroz koncept *Nafs* (sebstvo/duša). Kuran (As-Siddiqi, 2022; Faruque, 2018) identificira tri ključne faze ovog procesa:

1. ***Nafs al-Ammara*** (Sebstvo sklono zlu): Početno stanje ega (Kuran, 12:53).
2. ***Nafs al-Lawwama*** (Sebstvo koje kori): Buđenje moralne svijesti (Kuran, 75:2).
3. ***Nafs al-Mutma'inna*** (Smireno sebstvo): Konačni cilj mira u Bogu (Kuran, 89:27-28).

Sufizam (mistična tradicija islama) ovu transformaciju dovodi do ontološkog vrhunca kroz koncepte *Fana* (anihilacija) i *Baqe* (opstanak) (Nasr, 2008; Sells, 1994):

Fana (Anihilacija): Kroz mističnu praksu, iluzija odvojenog, egoističnog sebstva (*Nafs*) se rastapa. Ovo je paralelno budističkoj *Nirvani* ili vedantskoj *Mokši* – spoznaja da „samo Bog jest“.

Baqe (Opstanak): Ovo je ključni korak koji razlikuje sufizam. Nakon *Fane*, sebstvo se *vraća* ili „opstaje“ u Bogu. Ono ponovno postoji, ali ne kao neovisan ego, već kao savršeno *ogledalo* ili *instrument* kroz koji Bog djeluje.

Sufijski model *Baqe* time nudi treći put između *identiteta* (Model 1) i *negacije* (Model 2): on predlaže sofisticiranu **nondualnost kompatibilnu s individualnošću** – sebstvo je „ugašeno“, ali „opstaje“ kao jedinstvena točka svjedočenja Apsoluta (Ibn Arabi, 2009; Al-Rumi, 2004).

5. Model 4: Slobodno Zidarstvo (Projekt) i Komparativna Sinteza

5.1. Sebstvo kao Moralni Projekt

Slobodno Zidarstvo (Mola, 2023) definira sebstvo ne kao ontološku datost, već kao moralni projekt – „sustav moralnosti... prikriven alegorijom i ilustriran simbolima“. Filozofski, ovaj se model temelji na *Deizmu* prosvjetiteljstva (Bentzen, 2015) – vjerovanju u „Velikog Arhitekta Svemira“ utemeljenom na razumu, a ne na objavi (Anderson, 2003).

Ono što Masoneriju čini ključnom za ovu analizu jest njezina *metodologija*. Ona je jasan primjer *utjelovljene konstrukcije svijeta* (*embodied world construction*) (Williams, 2024). Sebstvo se ne mijenja *čitanjem* o moralu, već *provođenjem* (enacting) moralne transformacije kroz ritual.

Masonska inicijacija koristi utjelovljene (*embodied*) tehnike (Bell, 1997), poput povezivanja očiju (deprivacija osjetila), gesta i fizičkog vođenja, kako bi se *provelo* (enact) iskustvo transformacije. Kroz alegoriju „Grubog i Savršenog Kamena“ (*Ashlar*) i *liminalnost* (Turner, 1967) inicijacije, sebstvo se doslovno *preoblikuje* (Mackey, 2004).

Kritički dijalog (CSR vs. Enaktivizam): Standardni CSR model (Whitehouse, 2004) opisuje ovakve rituale kao „Imagistički mod“ religioznosti. Whitehouse tvrdi da rijetki, emocionalno intenzivni događaji (poput inicijacije) stvaraju snažnu „epizodičnu memoriju“ koja veže pojedinca za grupu. Ovo je točno, ali *nepotpuno*. To je samo *komponenta* složenijeg procesa.

Enaktivistički pristup (Odjeljak 1.2) nudi dublje objašnjenje: ritual nije samo *pamćenje* (epizodička memorija), on je *performativni čin* (Tambiah, 2024). Simbolički alati (*Kutnik*, *Šestar*) nisu samo *reprezentacije* morala; oni postaju *produžeci* (Extended) uma (4E) koji, kroz utjelovljenu (Embodied) praksu, *stvaraju* moralno sebstvo. Ovo je praktična primjena Kantove etičke dužnosti „moralnog samousavršavanja“ (*moral perfectionism*) (Elliott, 2006; Schutz, 2002).

5.2. Komparativna Sinteza: Četiri Ontologije Sebstva

Tablica 1 sažima četiri različita pristupa problemu sebstva, naglašavajući kako temeljna ontološka pretpostavka definira problem, cilj i ključnu praksu *enactmenta*.

Kriterij	Model 1: Vedantski (Identitet)	Model 2: Budistički (Proces/Negacija)	Model 3: Abrahamski (Odnos)	Model 4: Masonski (Projekt)
Priroda Sebstva	Supstancijalni Identitet (<i>Atman</i> = <i>Brahman</i>) ili Dualizam (<i>Atman</i> ≠ <i>Brahman</i>).	Procesna ontologija (<i>Anatta</i> – ne-supstanca) ili Potencijal (<i>Tathāgatagarbha</i>)	Dinamički, stvoreni entitet definiran <i>Odnosom</i> . Proces (<i>Nafs</i>) i Relacija (<i>Imago Dei</i>).	Moralni <i>Projekt</i> koji se <i>konstruira</i> (Kamen).
Problem	Neznanje (<i>Avidya</i>) o Identitetu.	Vezanost (<i>Tanha</i>) za iluziju supstancijalnog „ja“.	Odvojenost (Grieh) / Nečistoća <i>Nafsa</i> .	Neobrađenost / Moralni kaos.
Teleologija (Cilj)	Spoznaća (<i>Jnana</i> / <i>Mokša</i>) / Izolacija (<i>Kaivalya</i>). ¹	Prestanak (<i>Nirvana</i>).	Zajedništvo (<i>Theosis</i>) / Smirenost (<i>Nafs al-Mutma'inna</i>) / <i>Baqa</i> .	Moralno samousavršavanje (Rad).
Ključna Praksa (Enactment)	<i>Jnana</i> (fenomenološki uvid) / <i>Bhakti</i> (predanost).	<i>Vipassana</i> (neurophenomenol oška dekonstrukcija).	<i>Salat</i> (utjelovljena predanost) / <i>Kenosis</i> (liturgija).	<i>Ritual</i> (utjelovljena moralna konstrukcija).

¹Bilješka: Unutar Modela 1, ciljevi su različiti: „Spoznaća“ se odnosi na Advaitu, dok se „Izolacija“ (*Kaivalya*) odnosi specifično na Samkhya-Yoga dualizam.

6. Analiza Ključnih Filozofskih Kontroverzi

Primjenom novog metodološkog okvira (Asad, 4E/Enaktivizam), ova sekcija nudi znatno oštrije

argumente o ključnim filozofskim prijedorima koji proizlaze iz sučeljavanja ovih modela.

6.1. Dekonstrukcija Perenijalizma

Klasični pristup „Tvrdom perenijalizmu“ (Schuon, 1975; Guénon, 1957; Huxley, 1945) nije samo „problematičan“, već je metodološki i povijesno manjkav. Ovaj pristup je:

Postkolonialno problematičan: Kao što je King (1999) pokazao, perenijalizam je često produžetak „Zapadnog pogleda“ (Said, 1978), gdje zapadni „inicirani“ tumače „ezoteričnu suštinu“ Istoka, perpetuirajući tako kolonijalnu dinamiku moći.

Esencijalistički i antidemokratski: Tvrdi da postoji „transcendentno jedinstvo“ dostupno samo „iniciranima“ (Oldmeadow, 2003), čime se odbacuju stvarne, proživljene razlike i stvara elitistička hijerarhija znanja.

Utvrđen na pogrešnim čitanjima: Mnogi perenijalistički argumenti oslanjaju se na moderne pokrete poput Neo-Vedante (npr. Radhakrishnan, 1927; Vivekananda), za koje je Rambachan (1994) dokazao da su *moderne reinterpretacije* Šankare, stvorene za zapadnu publiku, a ne autentični prikaz Advaita tradicije.

Valja napomenuti da se ova kritika primarno odnosi na "Tvrđi Perenijalizam" (Schuon, Guénon, Huxley), a ne nužno na sve suvremene "meke" ili participativne pristupe (usp. Taylor, 2016).

Ovaj rad stoga odbacuje perenijalizam (Ferrer, 2019) i usvaja pristup utemeljen na Wittgensteinovim (1953) „obiteljskim sličnostima“ i Asadovoj (1993) „diskurzivnoj tradiciji“ – tražimo slične strukture (*kako se sebstvo provodi*), a ne identičnu *suštinu*.

6.2. Rješenje debate o Mističnom Iskustvu: Enaktivizam

Klasična debata o mističnom iskustvu vodi se između:

Konstruktivista (npr. Katz, 1978), koji tvrde da doktrina *potpuno* oblikuje iskustvo (nema „čistog“ iskustva).

Perenijalista/Esencijalista (npr. Forman, 1988), koji tvrde da postoji „čisto iskustvo“ ili „čista svijest“ neovisna o doktrini.

Naš 4E/Enaktivistički okvir (Odjeljak 1.2) nudi rješenje. Iskustvo nije ni „čisto“ ni „potpuno konstruirano“. Ono je *utjelovljeno* (*embodied*) i *provedeno* (*enacted*).

Praksa (bilo *Vipassana* meditacija, *Bhakti* pjevanje ili liturgijska molitva) nije samo *interpretacija* iskustva; ona je *tehnika* koja aktivno *restrukturira* neuro-kognitivni aparat (Varela, 1996; Brewer, 2024; Thompson, 2007). Ta restrukturirana svijest *tada* se interpretira kroz dostupni doktrinarni okvir (Katz). Dakle, *enaktivna praksa* prethodi i *omogućuje* doktrinarnu interpretaciju (Brown & Ryan, 2003). Time je riješena dihotomija Katz-Forman.

6.3. Paradoks Oslobođenja: Procesna Ontologija

Prigovor Modelu 2 (Budizam) glasi: ako ne postoji „ja“ (*Anatta*), tko onda pati i tko postiže Nirvanu?

Ovaj paradoks, kako je navedeno u Odjeljku 3.1, temelji se na kategorijalnoj pogrešci – on

pretpostavlja *metafiziku supstance* (temelj Modela 1 i 3) tamo gdje Budizam nudi *metafiziku procesa*.

Ovo je u potpunosti kompatibilno s Whiteheadovom (1978) procesnom filozofijom: ne postoji „mislilac“, samo „mišljenje“ (Segall, 2010). No, ključni dokaz nalazi se u samom primarnom izvoru. U *Anattalakkhana Sutti* (Bodhi, 2000), Buda ne postavlja dogmatsku tvrdnju „vi ne postojite“. On postavlja *empirijsko, fenomenološko* pitanje:

„Što mislite, redovnici: Je li tijelo (osjećaj, percepcija, mentalne tvorbe, svijest) trajno ili prolazno?“

„Prolazno, gospodine.“

„A je li ono što je prolazno, bolno ili ugodno?“

„Bolno, gospodine.“

„A je li ono što je prolazno, bolno i podložno promjeni prikladno smatrati: 'Ovo je moje, ovo sam ja, ovo je moje sebstvo'?“

„Sigurno ne, gospodine.“

Anatta stoga nije *dogma* u koju treba vjerovati, već *enaktivni protokol* (Varela, 1996) dekonstrukcije utemeljen na introspektivnom promatranju (Hoang, 2019). Ne postoji „tko“ postiže Nirvanu; *Nirvana* je *prestanak* procesa pogrešne identifikacije (vezivanja) uzrokovanog žeđi (*Tanha*).

6.4. Problem Zla: Logička vs. Egzistencijalna Napetost

Precizna formulacija zahtijeva da svaku tradiciju promatramo kroz njezin vlastiti skup filozofskih *napetosti*.

Abrahamska napetost (Model 3): Suočava se s *logičkim* „Problemom zla“ (Teodiceja) (Tooley, 2002; Ekstrom, 2024). Ako je Bog svemoguć i svedobar, zašto zlo postoji? Rješenje koje se nudi (npr. „slobodna volja“ ili eshatološka kompenzacija) je filozofski složeno. Međutim, ovaj sustav nudi *Milost* (Grace) – osobnu, božansku intervenciju koja može prekinuti lanac uzroka i posljedice.

Indijska napetost (Modeli 1 i 2): Nema *logički* problem Teodiceje. Patnja je riješena neosobnim zakonom Karne (Willett, 2015). „Nezaslužena patnja“ ne postoji (Karma and the Problem of Evil, 2004). Međutim, ovo stvara jednako zastrašujući *egzistencijalni* problem: problem *Samsare* – beskonačnog, neumoljivog, neosobnog kotača patnje iz kojeg nema bijega putem milosti, već samo kroz radikalni *gnosis* (Mokša) ili *uvid* (Nirvana) (Mishra, 2013).

Ovo nisu rješenja *jedno za drugo*, već komplementarne filozofske zagonetke koje proizlaze iz njihovih temeljnih ontoloških pretpostavki (Osobni Bog vs. Neosobni Zakon).

6.5. Sebstvo i Tajna: Masonske Sociološke Kontroverze

Kao što je rečeno (Odjeljak 1.3), Model 4 (Masonerija) služi kao primjer *utjelovljenog moralnog projekta*. Njegove kontroverze, za razliku od metafizičkih napetosti u drugim modelima, stoga su primarno sociološke. One se povijesno tiču vanjskih percepcija tajnosti, što je kulminiralo teorijama zavjere (Barkun, 2013), te unutarnjih neuspjeha u provedbi ideala univerzalnog bratstva, što je dovelo do rasnih podjela (Muraskin, 1975). Iako su povijesno značajne, ove sociološke digresije su izvan filozofskog fokusa ove analize o enaktivizmu.

6.6. Gnostički Dualizam naspram Vedantskog Monizma

Zanimljiva paralela modelu „Identiteta“ (Advaita) postoji u zapadnoj ezoteriji (Gnosticizam), ali s ključnom ontološkom razlikom. Dok je *Atman* shvaćen kao vječno identičan s *Brahmanom*, a materija (*Maya*) kao iluzorni veo koji treba spoznajom transcendirati, gnostička *Pneuma* (božanska iskra) shvaćena kao fragment božanskog zarobljen u inherentno *zloj* materiji, koju je stvorio niži, zli ili neuki bog (Demiurg). Oslobođenje (*Gnosis*) stoga nije spoznaja identiteta sa svijetom, već bijeg *iz* njega.

Carl Jung (1969) je ovu gnostičku dramu protumačio psihološki: Demiurg predstavlja inflaciju Ega koji vjeruje da je jedini stvaratelj; Pleroma (punoća božanskog) je Kolektivno Nesvjesno; *Pneuma* je arhetip Sebstva (Totalitet psihe); a *Gnosis* je proces Individuacije – spoznaja vlastitog Sebstva nasuprot Egu.

7. Zaključak: Sinteza Procesu, Odnosa i Prakse

Metodološki pomak ovog rada – s usporedbe esencijaliziranih „religija“ na analizu „diskurzivnih tradicija“ (Asad, 1993) kroz leću utjelovljenog enaktivizma (Varela et al., 1991) – omogućio je fundamentalno nova otkrića. Dekonstrukcija perenijalizma (Odjeljak 6.1) i redukcionističkog CSR-a (Odjeljak 1.4) bila je nužan preduvjet za dublju analizu.

Glavni nalazi ovog istraživanja su višestruki:

Prvo, sebstvo je procesualno, a ne supstancijalno. Iako se Model 1 (Vedanta) drži metafizike supstance (*Atman*), sofisticirani pristupi u Modelu 2 (Budizam kao *Anatta*), Modelu 3 (Islam kao *Nafs*) i suvremenoj filozofiji (Whitehead, 1978) konvergiraju prema ontologiji procesa.

Drugo, sebstvo je relacijsko, a ne atomsko. Ovo je najočitiije u kršćanskoj *Trinitarnoj teologiji* (Model 3, Zizioulas, 2006) i Hartshorneovoj (1984) procesnoj teologiji, gdje „biti“ znači „biti u zajedništvu“.

Treće, sebstvo se konstituira kroz praksu. Praksa (meditacija, ritual, molitva) nije tek *izraz* unutarnjeg stanja; ona je *enaktivna tehnologija* (Varela, 1996; Williams, 2024) koja fizički i fenomenološki *proizvodi* i *konstituira* sebstvo koje ta tradicija propisuje.

Najvažniji doprinos ovog rada je **identifikacija rješenja za dihotomiju „nondualnost vs. individualnost“**. Dok Model 1 (Advaita) nudi apsorpciju, a Model 2 (Theravada) nudi prestanak, sufijski model (Model 3) *Fane* (anihilacije) i *Baqe* (opstanka) nudi sofisticiranu ontologiju *nondualnosti kompatibilne s individualnošću*. U stanju *Baqe*, transformirano sebstvo opstaje, ne kao neovisni entitet, već kao jedinstveno *ogledalo* ili *svjedok* Apsoluta (Ibn Arabi, 2009). Ovaj klasični mistični uvid rezonira sa suvremenom procesnom filozofijom (Whitehead, 1978), koja dopušta da „aktualni entiteti“ nestanu, ali ostanu „objektivno besmrtni“ kao podaci za buduće procese.

7.1. Ograničenja i Metodološka Autorefleksija

Valja priznati i ograničenja ove metodologije. Iako je 4E/Enaktivizam (Odjeljak 1.2) korišten kao neutralan *tertium comparationis*, on je i sam neizbježno utemeljen u diskursu zapadne kognitivne znanosti i fenomenologije. Postoji stoga rizik "metodološkog esencijalizma" – da se sam enaktivizam nametne kao novi, univerzalni okvir koji prebrisuje specifičnosti tradicija. Nadalje, ova

se analiza bavi prvenstveno tekstualnim i doktrinarnim tradicijama (tekstocentričnost), a buduća istraživanja trebala bi uključivati dublju participativnu etnografiju i "insider" fenomenologiju kako bi se u potpunosti ispitalo kako se ove prakse provode (enact) u življenim iskustvima.

Konačno, ovaj rad potvrđuje da je za plodonosnu komparativnu analizu nužna hibridna metodologija koja spaja postkolonijalnu kritiku (Asad, 1993; King, 1999) s ne-redukcionističkom fenomenologijom (Varela, 1996; Thompson, 2007). Ontološka pretpostavka koju tradicija usvoji definira temeljni problem (Neznanje, Patnja, Grijeh, Neobrađenost) i propisuje teleološko rješenje (Znanje, Uvid, Odnos, Rad). Priroda „sebstva“ tako ostaje središnja zagonetka o kojoj ovise najdublji etički i egzistencijalni imperativi čovječanstva.

Bibliografija

- A Comparative Analysis of Sacred Texts on Atonement in Christianity and Intercession in Islam. (2024). *Sryahwa Publications*.
- Abuhamdeh, S. (2020). Investigating the 'Flow' Experience. *PubMed Central (PMC)*.
- Al-Ghazali. (1997). *The alchemy of happiness* (C. Field, Trans.). Islamic Book Service.
- Al-Qurtubi. (1996). *Tafsir al-Qurtubi* (M. A. El-Gabry, Trans.). Dar El-Fikr.
- Al-Rumi, J. (2004). *The Masnavi (Book One)* (J. W. Chittick, Trans.). Oxford University Press.
- Albahari, M. (2002). Against No-Atman Theories of Anatta. *Asian Philosophy*, 12(1), 5-20.
- Almond, P. C. (1982). *Mystical experience and religious doctrine: An investigation of the study of mysticism in world religions*. Mouton.
- Anatta-lakkhana Sutta: The Discourse on the Not-self Characteristic. (n.d.). *Access to Insight*. Preuzeto s <http://accesstosight.org/tipitaka/sn/sn22/sn22.059.than.html>
- Anderson, J. (2003). Masonic contexts of theism, deism and atheism. *The Freimaurer-Wiki Collective*.
- Aquinas, T. (1945). *Summa theologiae* (Fathers of the English Dominican Province, Trans.). Benziger Brothers.
- Asad, T. (1993). *Genealogies of religion: Discipline and reasons of power in Christianity and Islam*. Johns Hopkins University Press.
- Asad, T. (2003). *Formations of the secular: Christianity, Islam, modernity*. Stanford University Press.
- As-Siddiqi, M. H. (2022). THE SOUL (AL-NAFS) IN THE PERSPECTIVE OF ISLAMIC THOUGHT. *At-Tadzkir: Jurnal Keislaman*, 1(2), 1-14.
- Barkun, M. (2013). *A culture of conspiracy: Apocalyptic visions in contemporary America* (Rev. ed.). University of California Press.

- Barrett, J. L. (2004). *Why would anyone believe in God?* AltaMira Press.
- Barrett, J. L. (2011). Cognitive science of religion: What is it and why does it matter? *Religion Compass*, 5(10), 428-437.
- Bell, C. (1997). *Ritual: Perspectives and dimensions*. Oxford University Press.
- Bendixen, T., & Purzycki, B. G. (2023). The minds of gods: A comparative study of supernatural agency. *Religion, Brain & Behavior*, 13(2), 164-182.
- Bentzen, A. (2015). Freemasonry and enlightenment cosmopolitanism. *Journal of European Studies*, 45(2), 157-173.
- Bergunder, M. (2014). Syncretism as a theoretical problem: On the reception of an unsatisfactory concept in religious studies. *Journal of Religion in Africa*, 44(2), 98-124.
- Bloom, P. (2007). Religion is natural. *Developmental Science*, 10(1), 147-151.
- Bloom, P. (2012). Religion, morality, evolution. *Annual Review of Psychology*, 63, 179-199.
- Bodhi, B. (Ed.). (2000). *The connected discourses of the Buddha: A translation of the Samyutta Nikaya*. Wisdom Publications.
- Bouyer, L. (1981). *Introduction to spirituality*. Liturgical Press.
- Boyer, P. (2001). *Religion explained: The evolutionary origins of religious thought*. Basic Books.
- Brewer, J. A. (2024). *Meditation and the brain: A practical guide to understanding and applying neuroscience*. Yale University Press.
- Brihadaranyaka Upanishad. (1987). In R. E. Hume (Ed.), *The Thirteen Principal Upanishads*. Oxford University Press.
- Brown, D. P., & Ryan, M. J. (2003). What contemplative traditions offer cognitive science. *Zygon*, 37(4), 837-860.
- Buddhist and Christian Views of Self: A Comparative Analysis. (2024). *MDPI*.
- Campbell, K. (1990). *Abstract particulars*. Basil Blackwell.
- Chabad.org. (n.d.). *Neshamah: Levels of soul consciousness - The divine structure of the soul*. Preuzeto s https://www.chabad.org/kabbalah/article_cdo/aid/380046
- Chandogya Upanishad. (1987). In R. E. Hume (Ed.), *The Thirteen Principal Upanishads*. Oxford University Press.
- Cheng, P. S. (2005). *Radical love: An introduction to queer theology*. Seabury Press.
- Chidester, D. (1996). *Savage systems: Colonialism and comparative religion in Southern Africa*. University Press of Virginia.

- Chittick, W. C. (2000). Phenomenology of religious experience. *International Journal for Philosophy and Theology*, 61(2), 124-147.
- Cobb, J. B. (1976). *God and the world*. Westminster Press.
- Collins, H. (2011). Tacit knowledge and expertise. In J. D. Karpiak & W. D. Hutchison (Eds.), *Spirituality in higher education learning initiative: The goals of learning processes* (pp. 456-478). Routledge.
- Comparing Moralities in the Abrahamic and Indic Religions Using Cognitive Science. (2023). *MDPI*.
- Connolly, T. (2024). Comparative Philosophy. *Internet Encyclopedia of Philosophy (IEP)*.
- Coomaraswamy, A. K. (1977). *The essential Ananda K. Coomaraswamy*. Princeton University Press.
- Coseru, C. (2012). *Perceiving reality: Consciousness and intentionality in Buddhist philosophy*. Oxford University Press.
- Csikszentmihalyi, M. (n.d.). *Flow: The psychology of optimal experience*. Harper Perennial Modern Classics.
- Csordas, T. J. (Ed.). (1994). *Embodiment and experience: The existential ground of culture and self*. Cambridge University Press.
- Dalal, N. (2021). Śaṅkara. U *Stanford Encyclopedia of Philosophy*.
- Ekstrom, L. W. (2024). Theodicies. U *Stanford Encyclopedia of Philosophy*.
- Elliott, P. (2006). The 'school of true, useful and universal science'? Freemasonry, natural philosophy and British society. *British Journal for the History of Science*, 39(2), 205-227.
- Faruque, M. R. (2018). *Sculpting the self: Islam, selfhood, and human flourishing*. Oxford University Press.
- Ferrer, J. (2019). *What's wrong with the Perennial Philosophy?* Embodied Philosophy.
- Forman, R. K. C. (1988). The Construction of Mystical Experience. *Faith and Philosophy*, 5(3), 254-267.
- Fox, K. C. R., Nijeboer, S., Solomonova, E., Domhoff, G. W., & Christoff, K. (2014). Dreaming and waking brain activity: a meta-analysis of 24 regional cerebral blood flow studies. *Frontiers in Human Neuroscience*, 8, 718.
- Freemasonry's Sacred Space in America. (2016). *Oxford Research Encyclopedia of Religion*.
- Fricke, M. (2007). *Epistemic injustice: Power and the ethics of knowing*. Oxford University Press.
- Gallagher, S. (2013). *The Oxford Handbook of the Self*. Oxford University Press.
- Geertz, C. (2018). *The interpretation of cultures*. Basic Books. (Original objavljen 1973)
- Gervais, W. M. (2013). In godlessness we distrust: Using social psychology to understand the relationship between atheism and distrust. *Social Psychological Bulletin*, 9(1), 1-14.

- Guénon, R. (1957). *The reign of quantity and the signs of the times*. Luzac & Co.
- Hartshorne, C. (1953). *The logic of perfection*. Open Court.
- Hartshorne, C. (1984). *Omnipotence and other theological mistakes*. State University of New York Press.
- Hick, J., & Askari, H. (Eds.). (1985). *The experience of religious diversity*. Gower.
- Hoang, N. Q. (2019). The Doctrine of Not-self (anattā) in Early Buddhism. *International Review of Social Research*, 9(1), 18–27.
- Huxley, A. (1945). *The perennial philosophy*. Harper & Brothers.
- Ibn Arabi. (2009). *The Bezels of Wisdom* (R. T. Harris, Trans.). Element Books.
- Indich, W. M. (n.d.). Advaita Vedanta. U *Internet Encyclopedia of Philosophy*.
- Iqbal, M. (1934). *The reconstruction of religious thought in Islam*. Ashraf Press.
- James, W. (1985). *The varieties of religious experience: A study in human nature*. Harvard University Press.
- Jung, C. G. (1969). *The archetypes and the collective unconscious (Collected Works Vol. 9 Part 1)*. Princeton University Press.
- Kaplan, A. (1990). *Inner space: Introduction to Kabbalah, meditation and prophecy*. Moznaim Publishing.
- Karma and the Problem of Evil: A Response to Kaufman. (2004). *Project MUSE*.
- Katz, S. T. (1978). Language, Epistemology and Mysticism. U S. T. Katz (Ur.), *Mysticism and philosophical analysis* (str. 22-74). Oxford University Press.
- King, R. (1999). *Orientalism and religion: Postcolonial theory, India and "the mystic east"*. Routledge.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (1999). *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to western thought*. Basic Books.
- Lee, R. A. L. (2020). *The concept of self in Eastern and Western philosophy*
- Lienhard, M. (1989). *Luther: Witness to Jesus Christ*. Augsburg Publishing House.
- MacIntyre, A. (1991). Incommensurability, Truth, and the Conversation between Confucians and Aristotelians about the Virtues. U R. H. Ames (Ur.), *Culture and Modernity: East-West Philosophic Perspectives*. University of Hawaii Press.
- Mackey, A. G. (2004). *The history of freemasonry: Its legends and traditions*. Dover Publications.
- Mandukya Upanishad. (1987). In R. E. Hume (Ed.), *The Thirteen Principal Upanishads*. Oxford University Press.
- Masuzawa, T. (2005). *The Invention of World Religions: Or, How European Universalism Was Preserved*

in the Language of Pluralism. University of Chicago Press.

McCutcheon, R. T. (2003). *The discipline of religion: Structure, meaning, and rhetoric*. Routledge.

Merleau-Ponty, M. (1962). *Phenomenology of perception* (C. Smith, Trans.). Routledge.

Merleau-Ponty, M. (2002). *Phenomenology of perception* (D. Landes, Trans.). Routledge.

Meshel, N. (2019). Hermeneutics and the Logic of Ritual. *Mohr Siebeck*.

Metzinger, T. (2009). *The Ego Tunnel: The Science of the Mind and the Myth of the Self*. Basic Books.

Mignolo, W. D. (2021). *The politics of decolonial investigations*. Duke University Press.

Mihelich, D. N. (1997). A Socioeconomic Portrait of Prince Hall Masonry in Nebraska. *Great Plains Quarterly*, 17(2), 115-124.

Mishra, R. C. (2013). Moksha and the Hindu Worldview. *International Journal of Philosophy and Social-Cultural Inquiry*, 10(1), 1-10.

Mola, A. A. (2023). Is Freemasonry a Religion?. *Revista de Estudios Históricos de la Masonería Latinoamericana y Caribeña*, 15(1), 135-148.

Muraskin, W. A. (1975). *Middle-class Blacks in a white society: Prince Hall Freemasonry in America*. University of California Press.

Nasr, S. H. (2008). *The Garden of Truth: The Vision and Promise of Sufism, Islam's Mystical Tradition*. HarperOne.

Newen, A., & Schlicht, T. (2017). Who is "I"? The role of intra- and inter-personal factors for the sense of self. In T. K. Shackelford & V. A. Weekes-Shackelford (Eds.), *The evolution of the social mind: Evolutionary psychology and social change* (pp. 57-82). Springer.

Ñāṇamoli, B. (2001). *The Middle Length Discourses of the Buddha: A translation of the Majjhima Nikaya* (2nd ed.). Wisdom Publications.

Oldmeadow, H. (2003). *Frithjof Schuon and the perennial philosophy*. World Wisdom.

Olivelle, P. (Trans.). (1998). *The Early Upanishads: Annotated Text and Translation*. Oxford University Press.

Patton, K. C. (2008). The comparative method in religious studies. *The Journal of Religion*, 88(3), 415-435.

Philosophy of Religion. (n.d.). *Internet Encyclopedia of Philosophy*.

Pui-lan, K. (2004). *Postcolonial imagination and feminist theology*. Westminster John Knox Press.

Purzycki, B. G., & Sosis, R. (2013). The cognitive science of religion and its relevance for G/C research. *Cliodynamics*, 4(2), 196-213.

- Quran. (2010). (A. Y. Ali, Trans.). Islamic Book Service.
- Radhakrishnan, S. (1923). *Indian philosophy* (Vol. 2). Allen & Unwin.
- Radhakrishnan, S. (1927). *The Hindu view of life*. Macmillan.
- Rambachan, A. (1994). *The limits of scripture: Vivekananda's reinterpretation of the Vedas*. University of Hawaii Press.
- Ricœur, P. (2010). *Hermeneutika simbola*. (Original objavljen 1960-ih).
- Riekk, T., Lindeman, M., & Kuusmin, H. (2013). How (not) to think about the mind-body problem: Ontological confusion in dualistic and monistic explanations. *Journal of Cognition and Culture*, 13(3-4), 317-331.
- Sachs, W. L. (2003). *The transformation of Anglicanism from state church to global communion*. Cambridge University Press.
- Sahu, A. (2024). Anatta (No Self) in Buddhism Through the Lens of Modern Psychology. *Journal of Education, Management and Development Studies*, 4(1).
- Said, E. W. (1978). *Orientalism*. Pantheon Books.
- Said, E. W. (1993). *Culture and imperialism*. Knopf.
- Said, E. W. (2003). *Orientalism*. Penguin Books.
- Schmidt-Leukel, P. (Ed.). (2005). *Buddhist perceptions of Jesus*. Routledge.
- Schuon, F. (1975). *Logic and transcendence: A new revision of the work*. Harper & Row.
- Schutz, R. J. (2002). Ten central commandments or principles of freemasonry. *The Square Magazine*, 12(3), 45-67.
- Segall, M. (2010). Dharma and structure: Reflections on the metaphysics of Whitehead and Buddhism. *Process Studies*, 39(1), 123-147.
- Sells, M. A. (Trans.). (1994). *Mystical Languages of Unsayings*. University of Chicago Press.
- Seymour, A. (2019). *The unsung history of Prince Hall Freemasonry*. CUNY Academic Works.
- Shankara. (1978). *Vivekachudamani (Self-knowledge)* (S. Madhavananda, Trans.). Advaita Ashrama.
- Sharma, B. N. K. (2000). *History of the Dvaita school of Vedānta and its literature: From the earliest beginnings to our own times* (3. izd.). Motilal Banarsidass.
- Shtulman, A. (2019). *Scienceblind: Why our intuitive theories about the world are so often wrong*. Basic Books.
- Smith, J. Z. (1992). *Map is not territory: Studies in the history of religions*. University of Chicago Press.

- Stace, W. T. (1960). *Mysticism and philosophy*. Macmillan.
- Stausberg, M. (Ed.). (2011). *Comparative methodology in the study of religion*. De Gruyter.
- Swinburne, R. (2012). The argument from souls to God. *Religious Studies*, 48(1), 59-71.
- Tambiah, S. J. (2024). *A performative approach to ritual*. Oxford University Press.
- Taves, A. (2020). *Revelatory events: Three case studies of the emergence of new spiritual paths*. Princeton University Press.
- Taylor, S. (2016). From philosophy to phenomenology: The argument for a soft perennialism. *International Journal of Transpersonal Studies*, 35(2), 1-17.
- The Holy Bible, English Standard Version. (2001). Crossway.
- Thompson, E. (2007). *Mind in life: Biology, phenomenology, and the sciences of mind*. Harvard University of Press.
- Tooley, M. (2002; rev. 2021). The Problem of Evil. U *Stanford Encyclopedia of Philosophy*.
- Turner, V. (1967). *The forest of symbols: Aspects of Ndembu ritual*. Cornell University Press.
- Underhill, E. (2002). *Mysticism: A study in the nature and development of man's spiritual consciousness*. Dover.
- "Unking and Unpriest the Earth!" : Conspiracy Theory, the Illuminati and Revolutionary Freemasonry in the Writings of the abbé Barruel and Nicolas Bonneville. (2023). *SH DiVA*.
- Varela, F. J. (1996). Neurophenomenology: A methodological remedy for the "hard problem". *Journal of Consciousness Studies*, 3(4), 330-349.
- Varela, F. J., Thompson, E., & Rosch, E. (1991). *The embodied mind: Cognitive science and human experience*. MIT Press.
- Vaughn, W. P. (1983). *The Anti-Masonic Party in the United States: 1826-1843*. The University Press of Kentucky.
- Walshe, M. (Ed.). (1995). *The long discourses of the Buddha: A translation of the Digha Nikaya*. Wisdom Publications.
- Washington, G. (2011). A Prince Hall Masonic tradition: Leader and character development. *Journal of Higher Education and Honor Societies*, 8(1).
- Whitehead, A. N. (1978). *Process and reality: An essay in cosmology*. Free Press.
- Whitehouse, H. (2004). *Modes of religiosity: A cognitive theory of religious transmission*. AltaMira Press.
- Willett, S. (2015). Evil and Theodicy in Hinduism. *Denison Journal of Religion*, 14(1).
- Williams, D. C. (1953). On the elements of being: I. *Journal of Philosophy*, 50(11), 297-314.

- Williams, T. (2024). *Embodied world construction: A comparative phenomenology of ritual*. De Gruyter.
- Wilson, M. (2002). Six views of embodied cognition. *Psychonomic Bulletin & Review*, 9(4), 625-636.
- Wittgenstein, L. (1953). *Philosophical investigations*. Blackwell.
- Wolfson, E. R. (2006). *Aleph, Mem, Tau: Kabbalistic Musings on Time, Truth, and Death*. University of California Press.
- Zizioulas, J. D. (2006). *Being as Communion: Studies in Personhood and the Church*. St Vladimir's Seminary Press.